

KS. MARIAN SZCZĘSNY
WSD Elk

**POSTAWY RELIGIJNE KATOLIKÓW W WARUNKACH
DIASPORY NA PRZYKŁADZIE PARAFII TRÓJCY ŚWIĘTEJ
W PSKOWIE NA TERENIE ROSJI**
(STUDIUM SOCJOLOGICZNE)

Wstęp

Postawy ludzkie, rozumiane jako aktualne lub potencjalne reakcje każdej osoby wobec społecznego świata¹, a zwłaszcza w wymiarze religijnym, gdy dotyczą one terenów byłego Związku Radzieckiego, mogą być interesujące z wielu przyczyn. Wiele struktur życia zbiorowego poddanych zostało procesom zmian. W wypadku religijności oznaczały one rozpad lub zmianą funkcji społecznych. Te zagadnienia są przedmiotem zainteresowań socjologii².

Subdyscypliną socjologii jest socjologia religii, która na podstawie analizy strony zjawiskowej religijności bada struktury religijne, ich funkcje i zmiany instytucji³.

Religijność na Wschodzie przeżyła historyczne doświadczenie narodów w warunkach prześladowania religijnego i terroru. Pisze się wręcz o martyrologii chrześcijaństwa XX wieku w Związku Radzieckim. Tam bowiem od 1917 do 1985 roku wymordowano ok. 200 tysięcy duchownych różnych wyznań, a około 300 tysięcy uwięziono. Jerzy Robert Nowak napisał: „Tylko w okresie od 1918 do 1939 w Sowietach zamordowano 130 biskupów prawosławnych”⁴. Po zdobyciu władzy przez bolszewików religia była

¹ Por. M. Marody, *Sens teoretyczny a sens empiryczny pojęcia postawy*, Warszawa 1976, s. 12.

² Por. J. Szczepański, *Elementarne pojęcia socjologii*, Warszawa 1972, s. 12n.

³ Por. Wł. Piwowarski, *Socjologia religii*, Lublin 1996, s. 25.

⁴ J. R. Nowak *Walka z Kościołem wczoraj i dziś*, Szczecinek 1999, s.5.

niszczona poprzez terror i ideologiczne metody ośmieszania i przedstawiania jej jako instytucji wspomagającej wyzysk proletariatu przez burżuazję⁵.

Drugim powodem zainteresowań religijnością w Rosji są braki w literaturze socjologicznej. Można powiedzieć, że na koniec XX wieku brak jest publikowanych analiz socjologicznych związanych z religijnością w Rosji.

Bodaj pierwsze badania socjologiczne religii na terenie Rosji prowadził ks. Krzysztof Karolewski, który miał możliwość przyjrzenia się niejako „od wewnątrz” tej religijności poprzez jedenastoletnią tam posługę duszpasterską. Od września 1999 roku pracuje jako proboszcz parafii Trójcy Świętej w Pskowie.

Pytaniem problemowym niniejszego studium jest: Jakie postawy religijne reprezentują katolicy, żyjący w warunkach diaspory wyznaniowej, parafii Trójcy Świętej w Pskowie?

Celem udzielenia odpowiedzi na to pytanie zgromadzono odpowiednie materiały do analizy dla niniejszego studium. Pochodzą one ze źródeł zastanych i wytworzonych. Te ostatnie oparte są na przeprowadzonej ankiecie wśród katolików Pskowa i na osobistych obserwacjach duszpasterskich poczynionych przez ks. Krzysztofa Karolewskiego.

Miasto zamieszkuje ponad 200 tysięcy osób, a w urzędzie parafialnym zarejestrowanych jest ok. 200 katolików. Z Urzędu Miasta Pskowa uzyskano informację, że katolicy stanowią ok. 1,5% mieszkańców tego miasta, co wskazywałoby na ich ogólną liczbę ponad 3 000 osób. Trwa jednak ciągle lęk, że stary system może jeszcze wrócić. Ludzie w obawie przed zwichnięciem kariery zawodowej nie przyznają się do katolicyzmu. Ponadto katolickość w przekonaniu wielu narodowości wiąże się z polskością, co w warunkach pluralizmu narodowościowego powstrzymuje wielu od autodeklaracji katolickiej wiary. Poza tym poważną trudnością jest brak świątyni katolickiej. Po restytucji parafii w 1992 r. nabożeństwa odprawia się w garażu przerobionym na kaplicę.

Z powyższych przyczyn nie było możliwe ustalenie i następnie przebadanie grupy reprezentatywnej wszystkich katolików tego miasta. W związku z tym ankiety rozdano głównie katolikom zarejestrowanym w kancelarii parafialnej. Poza tą grupą dostarczono je jedynie 30 osobom.

Badaniami objęto osoby dorosłe, czyli posiadające paszporty - w Rosji od 16 roku życia. Kwestionariusze badań ankietowych rozdano poprzez wyszkolonych ankierów. Ankiety opracowane przez Zakład Socjologii Religii KUL zostały przetłumaczone na język rosyjski. Pojawiły się następne trudności, tym razem związane z odzyskaniem rozdanych ankiet.

⁵ Por. A. W. Łunczarski, *Christianstwo i komunizm*, Leningrad 1926, s. 37.

Ludność wykazała obawy co do celu badań przejawiając podejrzliwość. Niektórzy wprost pytali: „Po co wam te wiadomości? Czy nie chcecie nas okraść?” Przypuszcza się, że niektórzy nie zwrócili ankiet, ponieważ nie dało się usunąć tych obaw. Ostatecznie na 180 rozdanych kwestionariuszy wróciło 113 ankiet w tym 80 od kobiet, a 33 od mężczyzn. Ankiety te potraktowano jako podstawowe źródło naszych analiz socjologicznych.

Materiały zastane można było zdobyć poprzez sięgając do zasobów Instytutu Archiwalnego w Petersburgu. Uzyskano tam materiały historyczne obejmujące dzieje Kościoła katolickiego w Pskowie od X wieku do roku 1928, gdy zlikwidowano wszelki kult religijny w tym mieście⁶. Kolejnym źródłem jest opublikowana praca zbiorowa z inspiracji abp. Tadeusza Kondrusiewicza: *Historia Kościoła rzymskokatolickiego w Rosji i Polsce w dokumentach archiwów, bibliotek i muzeów Sankt Petersburga*.

Aby znaleźć odpowiedź na pytanie problemowe pracy, dokonamy jej podziału według przyjętych w socjologii religii parametrów. W ten sposób zarysowała się następująca analiza problematyki szczegółowej w kolejnych rozdziałach: ogólna charakterystyka badanej zbiorowości, komponenty światopoglądu religijnego, postawy moralności religijnej i postawy wspólnotowo-religijne.

Wydaje się, że na terenie Rosji nie są aktualne hipotezy przemian religijności znane z literatury socjologicznej w Polsce i na Zachodzie. Wartości bowiem chrześcijańskie, które tam ciągle stoją u podstaw filozofii życia i stały się, jak pisze Wł. Piwowarski, „oficjalnym systemem znaczeń, zaakceptowanym przez instytucje społeczne”⁷, w Rosji jednakże w wyniku rewolucji i następujących po jej okresie prześladowań wszelkich instytucji religijnych, wiara stała się elementem należącym do życia prywatnego, często lekliwie ukrywanym.

W naszych analizach religijność katolików Pskowa przyjęliśmy jako zmienną zależną, a jako zmienną niezależną potraktowano całość zachodzących przemian społeczno-politycznych dokonujących się w ostatnich dziesięcioleciach. Pozwoliły one odtworzyć hierarchię Kościoła katolickiego w Rosji oraz struktur katolickich takich jak: powstanie czterech diecezji, erygowanie Wyższego Seminarium Duchownego, stworzenie sieci parafialnych i dekanalnych, powołanie charytatywnej organizacji Caritas oraz odzyskanie niektórych świątyń itd.

Praca niniejsza ma charakter socjologiczny. Posłużono się w niej głównie metodą analityczną. Metodę zaś porównawczą zastosowano jedynie w odniesieniu do różnic demograficznych, a zwłaszcza przy porównywaniu religijności kobiet i mężczyzn. Nie dało się jednak odwołać do danych badań

⁶ RIGA, f. 826, op. 1, syg. 2212, k. 28 - 28 ob.

⁷ Wł. Piwowarski, Socjologia religii, dz. cyt. s. 358.

socjologicznych z innych środowisk katolicyzmu Rosji, ponieważ najprawdopodobniej takie jeszcze nie istnieją. W końcu XX wieku w zakresie socjologii religii nie powstała ani jedna praca magisterska⁸. Nasuwa się w związku z tym wniosek, że badania nad religijnością katolików w Rosji są perspektywą przyszłości.

I. Ogólna charakterystyka badanej zbiorowości

Znaczenie przeszłości dla aktualnego życia społecznego podkreślali twórcy socjologii, a w szczególności twórca Szkoły Pokoju Społecznego - Frederic Le Play, który zwrócił uwagę na znaczenie prac monograficznych⁹. Odwoływał się on do historii, pragnąc podać przez przykłady wzory do naśladowania¹⁰.

W niniejszym rozdziale podamy najpierw charakterystykę Pskowa w aspekcie historii katolicyzmu, by następnie zwrócić uwagę na to miasto pod kątem społeczno - kulturowym, a następnie przeanalizować ankietowane osoby od strony demograficznej.

1. Zarys historii katolicyzmu w Pskowie

Kościół katolicki w Pskowie funkcjonował już w średniowieczu i posiadał swoją świątynię, która służyła jako miejsce kultu głównie kupcom przybywającym z krajów europejskich. Świadczyło to o dość intensywnym uczestnictwie miasta w handlu¹¹.

Historia ujawniła usiłowania wprowadzenia zakazu „łacinnikom” nawet mówienia o swojej wierze i dyskusowania na ten temat z prawosławnymi. Tak postulował metropolita Makary¹². Jednakże zwyciężyły względy pragmatyczne, a mianowicie przekonanie, że pokojowy handel jest lepszy niż wojna. Uznano, że czynnikiem inspirującym współpracę handlową może być element pluralizmu wyznaniowego, więc dyskusje religijne w Pskowie odbywały się na forum publicznym. Jedną z nich odbyła się pomiędzy teologami katolickimi i prawosławnymi w 1491 r.¹³.

Warte odnotowania są kontakty papieża Innocentego IV z księciem Aleksandrem Newskim. Listy pomiędzy tymi osobistościami były wymienione w 1248 roku. Papież mianował księcia Aleksandra królem

⁸ Na podstawie wypowiedzi J.E ks. abpa dr. Tadeusza Kondrusiewicza.

⁹ Por. Cz. Strzeszewski, *Katolicka nauka społeczna*, Lublin 1994, s. 219.

¹⁰ Por. K. Domagalski, *Pionierzy katolickiej nauki społecznej*, Ząbki 200, s. 146.

¹¹ Por. W. D. Karamzin, *Predanija wiekow*, Moskwa 1988 s. 245n.

¹² Por. Makaryj, *Istoria Russkoj Cerkwii*, Moskwa 1995, s. 283.

¹³ Por. L. N. Gumilow, *Drewnjaja Ruś i wielikaja stiepi*, Moskwa 1993, s. 520 n.

nowogrodzkim. Papież wyraził swoje zadowolenie z powrotu tego monarchy na łono Kościoła katolickiego¹⁴. Można jeszcze wspomnieć o roli Antoniego Possevina, nuncjusza apostolskiego, który prowadził pokojowe rokowania pomiędzy królem Polski Stefanem Batorym a władzami Państwa Moskiewskiego. Miejszem spotkania nuncjusza z królem Polski było miasto Psków od 13 grudnia 1581 do 15 stycznia 1582¹⁵. Powyższe wspomnienia są najważniejszymi śladami katolicyzmu z czasów średniowiecznych.

W roku 1803 katolicy w Pskowie otrzymali świątynię, niegdyś służącą Cerkwi Prawosławnej. Niebawem nastąpiła kanoniczna erekcja parafii, a w 1805 roku przybył z guberni białoruskiej kapłan ks. Dobkiewicz¹⁶. Kościół, który mógł pomieścić zaledwie 60 osób w ciągu najbliższych czterdziestu lat rozbudowano. Arcybiskup metropolita mohylowski Wacław Żyliński 15 sierpnia 1856 r. poświęcił nowy kościół. W 1873 r. w kościele tym zainstalowano nowe organy.

Fakty takie, jak budowa kościoła oraz rozbudowa plebanii celem umieszczenia biblioteki parafialnej, budowa katolickiej kaplicy cmentarnej, świadczą o dynamizmie katolicyzmu w Pskowie okresu XIX wieku. Okazuje się, że w roku 1897 w guberni pskowskiej mieszkało 1 947 Polaków¹⁷.

Od 1884 roku w Pskowie ks. proboszcz Kochanowski założył podstawową szkołę parafialną utrzymywaną z dobrowolnych składek. Później powstało Rzymsko-katolickie Towarzystwo Dobroczynności, które założyło dwie mniejsze szkoły i opiekowało się setką najuboższych dzieci. 30 grudnia 1903 roku powstał sierociniec pod nazwą „Azyl dla osieroconych dziewcząt wyznania rzymsko-katolickiego przy parafialnym Rzymsko-Katolickim Kościele”. Azyl ten otoczył opieką dziewczęta nie mające środków na utrzymanie. Przyuczano je do zawodu (krawiectwo, prowadzenie gospodarstwa domowego). W roku 1914 sierociniec opiekował się 15 dziewczętami, 5 staruszkami, a w szkołach parafialnych uczyło się 97 dzieci.

Środki materialne na działalność charytatywną otrzymywano głównie z dzierżawy dwóch domów, które ofiarowała parafii w roku 1861 Józefa Domoracka. Trzeci zaś dom, ofiarowany przez Usanową, został bezprawnie sprzedany przez jej zubożalego wnuka w roku 1896, a proces sądowy został zaniechany jako „beznadziejny”. Jednak i ten dom przynosił jakiś czas dochody. Oprócz tych źródeł parafia otrzymywała liczne fundacje pieniężne

¹⁴ G. Roszko, *Innokentij IV i ugroza mongolskiego nieszczęścia*, Simoł nr 20 1998, s. 107nn.

¹⁵ Por. A.R. Andrejew, *Istoria Ordena Jezoitow*, Moskwa 1998, s. 73n.

¹⁶ RGIA (Ruskoj Gosudarstwiennyj Instytut Archiwalnyj) w Petersburgu 821, 144 sygnatura 113.

¹⁷ RGIA op. 12, sygn. 2921.

jako spadkobierca. Ofiarodawcy znali pożyteczne użytkowanie dóbr materialnych przez proboszczów i dlatego też parafia nie miała problemów¹⁸.

Liczba katolików parafii w Pskowie w 1914 roku wynosiła ok. 3200 osób, w tym Polaków 2600, Litwinów 300 i tyleż Łotyszów. W wyniku wojny przybyło to tego miasta wielu katolickich migrantów. Źródła podają, że było tu 4 449 osób¹⁹.

Rozwijające się bujne życie religijne i społeczne w parafii Trójcy Świętej w Pskowie zostało niemal doszczętnie zniszczone w warunkach rządów bolszewickich. Już w 1921 roku funkcjonariusze WCzeK (Czeka) nie dopuścili bpa Jana Cieplaka do Pskowa, który miał dokonać posługi bierzmowania. Następnie w roku 1922 został znacjonalizowany majątek kościelny. Zaginał ślad po pracujących tu kapłanach. Wiadomo jedynie, że ks. Paweł Chomicz, pochodzący z Wołkowyska, proboszcz w Pskowie w latach 1920 - 1923, został rozstrzelany w Leningradzie w 1941 roku²⁰.

Represyjna działalność władz bolszewickich nie oszczędzała nawet najwyższej hierarchii Kościoła katolickiego. Arcybiskup mohylowski Edward Ropp, który stał na czele Kościoła Rzymskokatolickiego w całej Rosji, urzędujący w Petersburgu, został w kwietniu 1919 roku aresztowany, a w listopadzie tegoż roku wydalony do Polski²¹. Podobny los, chociaż bardziej okrutny, spotkał jego następcę, arcybiskupa Jana Cieplaka. Ten z kolei był aresztowany trzykrotnie, oskarżony o szpiegostwo na rzecz Polski, otrzymał wyrok śmierci, który nie został wykonany. Arcybiskupa wydano do Polski. Zmarł w USA, otrzymawszy nominację na arcybiskupstwo w Wilnie²². W takiej sytuacji nie można nawet było myśleć o normalnej działalności Kościoła.

Do roku 1992 katolicy w Pskowie modlili się prywatnie w domach. Czasem wyjeżdżali do kościoła w Leningradzie (odległość 280 km) lub do krajów nadbałtyckich, na Ukrainę lub Białoruś i tam chrzcili swoje dzieci. W 1992 r. Józefa Markowa przy pomocy prasy i radia zgromadziła w swoim mieszkaniu 10 osób i od tego faktu wspólnota katolicka wznowiła swoją działalność. Parafia została zarejestrowana w 1993 roku, po 63 latach od jej likwidacji²³.

¹⁸ RGIA f. 822, op. 2 sygn. 18 793.

¹⁹ Tamże, f. 826, op. 1, sygn. 1644.

²⁰ Tamże, sygn. 697, k. 225.

²¹ Por. Historia Kościoła Rzymskokatolickiego w Rosji i Polsce w dokumentach archiwów, bibliotek i muzeów Sankt Petersburga, praca pod red. K. Poizarskiego, Sankt Petersburg 2000, s. 288.

²² Por. J.R. Nowak, Walka, dz. cyt., s. 42.

²³ RGIA, f. 826, op. 1 1, sygn. 1644.

2. Psków jako środowisko społeczno - kulturalne

W socjologii religii przyjmuje się zasadę, że procesy religijności odbywają się w konkretnych warunkach społeczno-kulturowych, które mają niewątpliwy wpływ na ich stronę zjawiskową²⁴. Do tych warunków społeczno-kulturowych zaliczymy: pluralizm narodowościowo-wyznaniowy, ośrodki szkolno-wychowawcze, stan moralno-obyczajowy miasta, stan materialny mieszkańców, procesy społeczne - migrację, urbanizację i industrializację.

Ludność samego miasta Pskowa wykazuje tendencję wzrostową, co jest raczej wynikiem migracji, a nie przyrostu naturalnego. W roku 2000 o 2% zwiększyła się liczba mieszkańców, osiągając 201,5 tys. osób. W tym samym czasie liczba urodzin na 1 000 mieszkańców wynosiła 7 i była mniejsza o 0,4 w porównaniu z rokiem poprzednim. Natomiast na 1 000 mieszkańców Pskowa w roku 2 000 zmarło 21 osób, o trzy osoby więcej w porównaniu z rokiem 1999. Jako przyczyny ustalono: 57% jako wynik chorób serca i krążenia krwi, 13% z powodu chorób nowotworowych, 13% z powodu chorób układu oddechowego i 14% zgonów to wyniki różnych zatruc²⁵.

W krajach postsocjalistycznych trwa okres transformacji ustrojowej. Określa się go w wymiarze ekonomicznym jako przejście z gospodarki nakazowo-rozdzielczej do gospodarki rynkowej²⁶. Nieodłącznym elementem tej transformacji stał się problem bezrobocia. Międzynarodowa Organizacja Pracy (MOP) szacuje, że bezrobocie rejestrowane na świecie w 1995 roku osiągnęło 120 mln osób, a bezrobocie utajnione ok. 700 mln osób. Masowe bezrobocie jest generatorem biedy. Dotyka ona około jednego miliarda ludzi na świecie. Są to ludzie pozbawieni żywności, mieszkań i innych środków do życia. W historii nigdy nie odnotowano takiej liczby bezrobotnych i ludzi ubogich²⁷.

W Pskowie rośnie także liczba bezrobotnych. W roku 2000 zarejestrowano liczbę 1 274 osób. Jest to wzrost o 54% w porównaniu z rokiem poprzednim. Bezrobociem dotknięte są kobiety – stanowią one 74% ogólnej liczby bezrobotnych.

Psków jako środowisko na rynku pracy, szczególnie w przemyśle, wytworzył dóbr na sumę 2 117 000 rubli (kurs w 2 000 roku: 27 rubli za jednego dolara). Wśród tych dóbr wytworzono na sumę 1 091 000 rubli artykułów codziennego użytku. Ludzie znajdują zatrudnienie w budownictwie

²⁴ Por. Wł. Piwowarski, *Religijność miejska w rejonie uprzemysłowionym*, Warszawa 1977, s. 12n.

²⁵ Na podstawie danych Urzędu Miasta Psków.

²⁶ Por. H. Januszek i J. Sikora, *Podstawy socjologii*, Poznań 2000, s. 125.

²⁷ Por. M. Kubaj, *Strategie i programy przeciwdziałania bezrobociu*, Warszawa 1998, s. 10.

mieszkańcom, bowiem w 2 000 roku oddano do użytku 36 tys. m² do użytku mieszkańcom Pskowa. Zatrudnienie można znaleźć w handlu i w usługach. Działają tu 1754 przedsiębiorstwa.

Psków jako środowisko kulturalno-naukowe poszczycić się może dziesięcioma wyższymi uczelniami, wśród których połowa to instytuty uczelniane prywatne i komercyjne. Funkcjonują w tym mieście 32 szkoły średnie ogólnokształcące i 10 innych szkół średnich, dających wykształcenie średnie oraz 8 szkół przygotowujących tylko zawodowo. W mieście funkcjonuje jeden teatr dramatyczny. Są dwa teatry lalek, 28 muzeów i 3 kina. Na terenie miasta jest 19 bibliotek²⁸.

Na całokształt życia społecznego wywierają znaczący wpływ czynniki demograficzne²⁹. Są to płeć, wiek, wykształcenie, wykonywany zawód, stan cywilny, poziom życia materialnego, warunki mieszkaniowo-cywilizacyjne, pochodzenie terytorialne. Niniejsza analiza demograficzna dotyczyć będzie osób ankietowanych. W związku z tym struktura ta w odniesieniu do całego miasta i całej populacji katolików może być nieco inna.

Wśród ankietowanych 113 osób jest 33 mężczyzn i 80 kobiet, co procentowo wynosi odpowiednio 29,2% i 70,8% badanej populacji. Struktura płci ankietowanych osób pokrywa się z jej uczestnictwem w niedzielnych praktykach religijnych. Na podstawie obserwacji można stwierdzić, że w kaplicy parafialnej podczas Mszy niedzielnych mężczyźni stanowią ok. 30% uczestników nabożeństw, a kobiety ok. 70%.

Określenie swoich warunków materialnych przez respondentów jako dość dobre wynika być może z braku odniesienia do innych ośrodków cywilizacyjnych, np. Europy Zachodniej lub też z tego powodu, że u tych osób nie zostały obudzone większe potrzeby materialne, co jest charakterystyczne dla chronicznego kryzysu w ustroju komunistycznym³⁰.

Niniejszy rozdział wprowadził ogólnospołeczne tło uprzedzające szczegółową analizę zgromadzonych empirycznych danych badań nad religijnością katolików Pskowa. Najpierw przedstawiono ogólny zarys historii katolicyzmu tego miasta. Bogaty rozwój katolicyzmu na przestrzeni wielu wieków spotkał swój szczególny dramat w czasach rządów komunistycznych. Okazało się, że po ponad siedemdziesięciu latach coś z wiary zostało jeszcze w ludzkiej świadomości, aczkolwiek strukturalnie Kościół katolicki w tych latach przestał funkcjonować.

Miasto Psków jako środowisko społeczno-kulturalne ze swoją liczbą ponad 200 000 mieszkańców posiada swoją rangę na rynku pracy. Zmniejsza

²⁸ Dane na podstawie informacji Urzędu Miasta w Pskowie.

²⁹ Por. J. Szczepański, *Elementarne pojęcia socjologii*, Warszawa 1972, s. 48 - 54.

³⁰ Por. J. Kofman, W. Roszkowski, *Transformacja i postkomunizm*, Warszawa 1999, s. 23 - 31.

się jednak tu liczba mieszkańców, tak jak w całej Rosji. Miasto bowiem utrzymuje swoją liczbę ludności nie w wyniku naturalnego przyrostu, lecz migracji.

Struktura wieku i wykształcenia pozwala stwierdzić, że badana populacja stanowi dość dynamiczną grupę, co jest dobrą prognozą dla przyszłości tamtejszego katolicyzmu.

II. Komponenty światopoglądu religijnego

W socjologii przyjmuje się, że jednym z podstawowych komponentów religijności jest doktryna religijna, którą utożsamia się z ideologią religijną³¹, co w naszych badaniach oznacza katolicką.

Warto w tym miejscu zaznaczyć, że socjologiczne badania nad ideologią religijną rozumianą według Wł. Piwowarskiego jako „określony system poglądów, wartości i przekonań uzasadniających cele i dążenia grup społecznych”³² lub nad światopoglądem religijnym, który jest interioryzacją światopoglądu przez jednostkę³³, nie oznaczają wkraczania socjologii religii na teren teologii. Z tego powodu pisze ks. Wł. Piwowarski: „socjologia religii jako subdyscyplina socjologiczna zajmuje się tylko określonym aspektem życia religijnego. Nie interesują ją ani Bóg, Jego istota i istnienie, ani oddziaływanie przez Boga na człowieka przez łaskę, ponieważ te wartości i prawdy religijne nie mogą być przedmiotem nauki empirycznej.” Autor stwierdza, że socjologię religii interesuje zjawiskowa strona religii, a do tej należą „wyobrażenia, jakie ludzie mają o Bogu, postawy, jakie przyjmują wobec Boga i prawd religijnych podawanych uroczyście do wierzenia przez Kościół oraz wpływ, jaki wiara w Boga wywiera na religijne i świeckie zakresy życia ludzkiego”³⁴.

Socjologia badając światopogląd religijny zwraca uwagę na znajomość doktryny religijnej katolików, następnie na akceptację poszczególnych artykułów wiary. Natomiast w specyfice katolików Pskowa ważną rolę odgrywają motywacje religijności.

Gdy chodzi o strukturę religijno-wyznaniową Pskowa, to należy zaznaczyć, że większość stanowią wyznawcy prawosławia, dysponujący 28 świątyniami, wyznania protestanckie mają tu osiem punktów kultu, katolicy i staroprawosławna cerkiew pomorska mają po jednej świątyni, a wspólnoty

³¹ Por. Wł. Piwowarski, Religijność wiejska, dz. cyt. s. 128.

³² Wł. Piwowarski, Z badań nad percepcją ideologii religijnej, Studia Warmińskie II (1965), s. 114.

³³ Por. Wł. Piwowarski, Religijność wiejska, dz. cyt. s. 18.

³⁴ Wł. Piwowarski, Religijność miejska, dz. cyt., s. 11.

niechrześcijańskie mają cztery miejsca gromadzenia swoich wiernych. W ten sposób katolicy Pskowa funkcjonują w warunkach diaspory³⁵.

Wprowadzeniem do analizy komponentów światopoglądu religijnego katolików są autodeklaracje badanej populacji w odniesieniu do globalnego stosunku do wiary.

RODZAJ ODPOWIEDZI	kobiety		mężczyźni		ogółem	
	osób	%	osób	%	osób	%
głęboko wierzący(a)	17	21,25	1	3,03	18	15,92
wierzący	51	63,75	19	57,57	70	61,94
niezdecydowany, ale przywiązany do tradycji religijnej	11	13,75	6	18,18	17	15,04
obojętny	0	0,0	1	3,03	1	0,88
niewierzący	1	1,25	0	0,0	1	0,88
brak odpowiedzi	0	0,0	6	18,18	6	5,3

Tabela nr 1

Globalny stosunek do wiary

Tabela ukazuje, że wśród badanych katolików w Pskowie najbardziej znaczący odsetek stanowi kategoria wierzących – 61,94%. Następną kategorię stanowią katolicy głęboko wierzący – 15,92%. Łącznie jest to 77,88% badanej populacji. Charakterystyczny jest niewielki wskaźnik osób deklarujących się jako „niewierzący” – 0,88%. Jest to dowód, że badaniami nie objęto jedynie „katolików niedzielnych”, bowiem ankiety rozdano również respondentom nie uczęszczającym do kaplicy. Znaczący jest odsetek osób niezdecydowanych w wierze, ale przywiązanych do tradycji religijnych - 21,57%.

1. Wiedza religijna

Podjmując analizę wiedzy religijnej badanej populacji powinniśmy mieć na uwadze dwa ważne elementy: brak literatury religijnej w Rosji, a zatem i w Pskowie oraz fakt, że ankieta była dana do domu, gdzie ankietowany mógł skonfrontować swoją wiedzę z innymi osobami.

Badania mające na celu sprawdzenie wiedzy religijnej ograniczono do podstawowych wiadomości katechizmowych i ważniejszych wydarzeń

³⁵ Dane z Urzędu Miasta w Pskowie.

z życia Kościoła Powszechnego. Podjęto też próbę zbadania znajomości niektórych dogmatów katolickich.

Najpierw ankietowanym postawiono pytanie dotyczące znajomości poszczególnych Osób Trójcy Świętej. Zakres odpowiedzi ilustruje poniższa tabela:

Tabela nr 2
Znajomość Osób Trójcy Świętej.

RODZAJ ODPOWIEDZI	kobiety		mężczyźni		ogółem	
	osób	%	osób	%	osób	%
odpowiedź poprawna	66	82,50	18	54,54	84	74,33
nie umiem odpowiedzieć	8	10,00	12	36,36	20	17,69
brak odpowiedzi	6	7,50	3	9,09	9	7,96

Okazuje się, że ponad 25% badanej populacji nie potrafi wymienić poprawnie Osób Trójcy Świętej. Trudno postawić jednoznaczną diagnozę: czy te osoby nie umieją uczynić znaku Krzyża, czy też robią to bezrefleksyjnie. Mimo wszystko powstają przypuszczenia, że środowiska rodzinne badanych respondentów również nie znały Osób Trójcy Świętej.

Kolejne pytanie brzmiało: *Czy mógł (mogła)by Pan (i) powiedzieć, ile jest sakramentów świętych i wymienić je?*

Wśród respondentów 61,94% wymieniło poprawną liczbę sakramentów. Natomiast z nazwy potrafiło je wymienić 34,52% ankietowanych. Jest to jakieś wskazanie pastoralne.

Badano także znajomość znaczenia poszczególnych sakramentów. Niewielu respondentów wiedziało, że Chrzest wprowadza w życie Kościoła i jest warunkiem godnego i ważnego przyjmowania pozostałych sakramentów³⁶.

Badanym katolikom Pskowa zadano też pytanie: *Jakie Pana(i) zdaniem ma znaczenie sakrament bierzmowania?* Odpowiedzi na to pytanie potwierdziły słuszność twierdzeń z wywiadu ks. abpa Tadeusza Kondrusiewicza o braku odpowiedniej literatury religijnej i katechetycznej nie tyle w języku, co duchu rosyjskim. 250 publikacji w tym zakresie być może jest kalką językową niedostosowaną do ducha i kultury rosyjskiej³⁷. W odpowiedziach bowiem na powyższe pytanie respondenci pomylili sakrament bierzmowania z sakramentem namaszczenia chorych. W języku rosyjskim bowiem *miropomazanje* oznacza bierzmowanie, a *jelopomazanje*

³⁶ Por. KKK 1213,

³⁷ Wywiad autora pracy z arcybiskupem T. Kondrusiewiczem z dnia 8 I 2001 r.

balnych oznacza namaszczenie chorych. Z tego powodu odpowiedzi były następujące: *przynosi choremu błogosławieństwo w cierpieniach i ulgę, nadzieję na lepsze samopoczucie, kto umiera temu łagodzi męki, w czymś pomaga choremu itp.*

Druga grupa pytań dotyczyła znajomości wydarzeń z życia Kościoła Powszechnego i Kościoła w Rosji. 59,29% ankietowanych zadeklarowało, że interesują ich wydarzenia w Kościele. Badane osoby miały wymienić najważniejsze ich zdaniem wydarzenia, które miały miejsce w Kościele. Za najważniejsze wydarzenie Kościoła Powszechnego uważają oni pontyfikat Jana Pawła II, jubileusz 2000-lecia chrześcijaństwa i ujawnienie trzeciej tajemnicy fatimskiej.

Natomiast za najważniejsze wydarzenie Kościoła katolickiego w Rosji respondenci uważają powrót wolności wiary i związane z tym faktem odrodzenie się Kościoła. Jako konkretne dowody zmian na lepsze ankietowani wskazywali zwrot świątyń, powstanie diecezji, odrodzenie parafii w Pskowie oraz Międzynarodowy Dzień Młodzieży w Rosji.

Respondenci w 39,82% potrafili powiedzieć, że było czterech ewangelistów, ale ich imiona potrafiło wymienić 27,43 % badanych. Natomiast lepszym wskaźnikiem cieszy się wiedza dotycząca apostoła św. Pawła. Na pytanie: *Czy Pan (i) wie, kto to był św. Paweł?* Odpowiedzi udzieliło 62,83% badanych. Były one czasem błędne lub na pograniczu błędu, np.: „cudotwórca, kaznodzieja, dużo podróżował i głosił naukę o Królestwie Bożym”. Inne - „najbliższy współpracownik Jezusa”; „był żołnierzem, potem głosił Jezusa Chrystusa”.

Na podstawie analiz odpowiedzi można stwierdzić, że badana populacja ma bardzo istotne braki dotyczące wiedzy religijnej. Ten fakt stawia poważne zadania duszpasterstwu parafialnemu. Zakaz nauczania religii w szkołach i poza szkołą, brak prasy religijnej i innych publikacji, a poza tym działalność wojującego ateizmu, nie mogły pozostać bez wpływu na stan wiedzy w tym zakresie.

2. Przekonania religijne

W badaniach nad ideologią religijną ważny jest poza wiedzą również stopień akceptacji poszczególnych prawd wiary. Ideologia bowiem może być rozpatrywana na trzech płaszczyznach. Najpierw jest to płaszczyzna ideologii „samej w sobie”. Oznacza ona oficjalny model wiary katolickiej, który ma trafić do świadomości i akceptacji wiernych. Środkiem służącym do urzeczywistnienia katolickiej doktryny w życiu służy nauczanie, które jest przekazywaniem wiary katolickiej przez oficjalnych przedstawicieli Kościoła. Socjologia religii nazywa oficjalne nauczanie modelem propagowanym. Wreszcie trzeci model ideologii religijnej nazywa się modelem

ureczywistnianym lub realizowanym. Ważnym jego elementem jest akceptacja prawd wiary³⁸.

Badana populacja parafii w Pskowie odpowiadała na pytania dotyczące postaw religijnych wobec świata pozaempirycznego. Chodzi o stwierdzenie, czy dla badanych osób poszczególne dogmaty religijne stanowią realną wartość.

Pierwsze pytanie sprawdzające ideologię religijną było następujące: *Czy wierzy Pan (i) w to, że istnieje siła wyższa od człowieka, którą można nazwać Bogiem?* Odpowiedzi na to pytanie ilustruje poniższa tabela.

Tabela nr 3

RODZAJ ODPOWIEDZI	kobiety		mężczyźni		ogółem	
	osób	%	osób	%	osób	%
tak	75	93,75	29	87,88	104	92,03
nie	1	1,25	1	3,03	2	1,77
nie umiem odpowiedzieć	4	5,00	3	9,09	7	6,16
brak odpowiedzi	0	0,00	0	0,00	0	0,00

Badania ankietowe parafian w Pskowie wykazały, że 92,03% respondentów uznaje istnienie siły wyższej od człowieka. Tylko dwie osoby na 113 badanych wypowiedziały się, że nie wierzy w istnienie siły wyższej od człowieka.

Następne pytanie dotyczyło wiary w dogmat Trójcy Świętej. Brzmiało ono: *Czy wierzy Pan (i) również w to, że Bóg jest jeden w trzech Osobach?* Okazało się, że akceptacja dogmatu Trójcy Świętej pokrywa się z jej znajomością. Wiare w dogmat Trójcy Świętej zadeklarowało 75,22% respondentów. Wśród nich zaznaczyły się znaczne różnice pomiędzy kobietami a mężczyznami. Kobiety deklarowały swoją wiarę w tę prawdę wiary w 85,00%, a mężczyźni w 51,52%. W kategorii osób odpowiadających „nie” kobiety stanowiły 2,50%, a mężczyźni 6,06%. 15,92% badanej populacji podkreśliło odpowiedź: „nie umiem odpowiedzieć.”

W kwestii akceptacji Chrystusa jako Boga i Człowieka lub Syna Bożego, badana populacja wypowiedziała się pozytywnie w 90,23%. Natomiast 2,65% uważa Jezusa Chrystusa za wybitną postać historyczną, a 0,88% uważa Go za postać mitologiczną.

Ciekawym zjawiskiem jest wysoki wskaźnik akceptacji Osoby Chrystusa jako Odkupiciela wszystkich ludzi. Na pytanie bowiem: *Czy wierzy Pan (i) w to, że Bóg stał się człowiekiem i umarł za wszystkich ludzi*, 93,80% odpowiedziało - „tak”, na „nie” odpowiedzi nie było, pozostali nie umieli na

³⁸ Por. Wł. Piwowarski, Z badań nad percepcją, dz. cyt. s. 118n.

to pytanie odpowiedzieć. Kobiety akceptują ten dogmat w 97,50%, a mężczyźni w 84,85%.

Jeśli chodzi o prawdy wiary, najtrudniej zaakceptować badanym dogmat o zmartwychwstaniu ciał ludzkich, które mają połączyć się z duszą na Sądzie Ostatecznym. Pytanie brzmiało: *Prosimy, aby Pan(i) powiedział (a) czy wierzy w to, że po śmierci ludzie zmartwychwstaną z duszą i ciałem na Sądzie Ostatecznym?* Odpowiedzi charakteryzuje tabela:

Tabela nr 4

RODZAJ ODPOWIEDZI	kobiety		mężczyźni		ogółem	
	osób	%	osób	%	osób	%
ludzie zmartwychwstaną z duszą i ciałem	18	22,50	7	21,21	25	22,12
będą żyć tylko dusze ludzkie	44	55,00	12	36,36	56	49,55
po śmierci nie może żyć ani dusza, ani ciało	2	2,50	1	3,03	3	2,65
nie umiem powiedzieć	16	20,00	12	36,36	28	24,77
brak odpowiedzi	0	0,00	1	3,03	1	0,88

Niski stopień akceptacji tego dogmatu wynika głównie z braku jego zrozumienia. Podobne problemy, aczkolwiek nie z takim nasileniem, występują i u katolików w Polsce, co wykazały badania socjologiczne prowadzone pod kierunkiem ks. Władysława Piwowarskiego. Autor stwierdził poprawną znajomość tej doktryny w granicach od 60% do 85%³⁹.

Respondenci parafii Trójcy Świętej w Pskowie wykazują znajomość i akceptację tego dogmatu w 22,12%. Warto podkreślić, że tylko 2,65% badanych nie akceptuje możliwości życia ludzkiego po śmierci, a więc deklaruje postawę monizmu materialistycznego. Ludzie niekiedy nie mogą pojąć, aby po Sądzie Ostatecznym mógł żyć ten sam człowiek, którego zjadły niedźwiedzie lub wycieńczono w łągach itd.

Znakomita większość badanych - 94,69% uważa za konieczne, przynajmniej przed śmiercią, staranie się o odpuszczenie grzechów. Postawa taka jest konsekwencją przekonania o istnieniu piekła - 70,79% i oczekiwań istnienia sprawiedliwości po śmierci w postaci wiecznej nagrody lub kary - 65,48%. Przy odpowiedziach na pytania, badających akceptację lub nieakceptację piekła lub nagrody wiecznej, respondenci unikali udzielania odpowiedzi „nie”. W obu wypadkach powtarza się stwierdzenie „nie umiem odpowiedzieć” (28%).

³⁹ Por. Wł. Piwowarski, Z badań nad percepcją ideologii religijnej, s. 129, Religijność wiejska w warunkach urbanizacji, s. 132, Religijność miejska w rejonie uprzemysłowionym, s. 161.

Reasumując parametr przekonań religijnych badanej populacji Pskowa można stwierdzić, że w swoich wskaźnikach jest on o wiele wyższy niż wiedza religijna. Istnienie wyższego wskaźnika przekonań niż wiedzy religijnej u badanych świadczy o brakach w wymiarach wiedzy religijnej.

3. *Motywacje religijności*

Przyjmuje się, że motywacje religijności są trudniejsze dla badań socjologicznych niż same zewnętrzne przejawy zachowań religijnych. Trudności te są znane powszechnie w skali makro, a szczególnie ich stopień może występować w kraju takim jak Rosja, która przeżyła okres prześladowań religii.

W naszych analizach oprzemy się na przyjętym przez Wł. Piwowarskiego schemacie sześciu różnych typów pobudek życia religijnego: trzech pierwotnych i trzech wtórnych. Autor za francuskim socjologiem E. Pin'em stwierdził, że motywacje pierwotne wiążą się z potrzebami jednostek ludzkich, a drugie - z ich przynależnością do różnych grup społecznych⁴⁰.

Do motywacji pierwotnych zalicza się: motywację psychokosmologiczną i psycho-biologiczną, motywację wiecznego zbawienia - jako drugą i trzecią motywację przemiany wewnętrznej.

Pierwsza z nich jest zjawiskiem powszechnym i wiąże się z niepewnością człowieka w kosmosie i jego uzależnieniem od praw przyrody. Ta motywacja tkwi we wnętrzu jednostki ludzkiej i nie jest następstwem przynależności do jakiegokolwiek grupy społecznej. Człowiek odczuwa potrzebę interwencji Boga, ponieważ o własnych siłach nie jest w stanie rozwiązać dręczących go problemów. Motywacja ta rozwijała się spontanicznie w cywilizacji społeczeństwa wiejskiego⁴¹.

W badanym środowisku katolików Pskowa trudno znaleźć układ odniesienia, który w badaniach nad religijnością w Polsce dla ks. Wł. Piwowarskiego stanowi model katolicyzmu ludowego⁴². Wśród cech takiego katolicyzmu wymienia się m.in. ubóstwo doktrynalne oraz tradycjonalizm i rytualizm⁴³. Wśród badanych respondentów co trzecia osoba stwierdza, że podstawę ich wiary stanowi tradycja i wychowanie w rodzinie.

W naszych badaniach spotkaliśmy typowe wypowiedzi świadczące o tego rodzaju motywacji. Oto niektóre z nich: *odczuwam bliskość kosmicznej*

⁴⁰ Por. Wł. Piwowarski, *Religijność wiejska*, dz. cyt., s. 111nn.

⁴¹ Por. tamże, s. 112n.

⁴² Por. Wł. Piwowarski, *Socjologia religii*, Lublin 1996, s. 305.

⁴³ Por. M. Sroczyńska, *Fenomen religijności ludowej w Polsce - ciągłość i przeobrażenia*, w: *Kościół i religijność Polaków 1945 - 1999*, praca pod red. Witolda Zdaniewicza i Tadeusza Zembruskiego, Warszawa 2000, s. 257n.

wielkości..... *Bóg często uprzedzał mnie o nadejściu niebezpieczeństwa i pomaga mi w trudnych sytuacjach.* Niekiedy respondenci mówią wprost, że odczuwają obecność Boga w *ekstremalnej sytuacji*. Inna osoba stwierdza: *po wypadku samochodowym rozpocząłem nowe życie i zawdzięczam to Bogu.* Wielu ankietowanych wypowiada się wprost, że Bóg jest doświadczany przez nich w momentach *śmiertelnego niebezpieczeństwa*.

Druga pierwotna motywacja religijności nazywa się motywacją wiecznego zbawienia. Stanowi ona wynik refleksji człowieka nad śmiercią i pragnieniem szczęścia wiecznego. Taka motywacja prowadzi do unikania grzechu ciężkiego i unikania piekła.

Wśród badanej populacji jedynie 5,30% stwierdziło, że nie ma piekła. Natomiast 21,23% nie umiało udzielić odpowiedzi. 4,42% respondentów zadeklarowało swoje negatywne przekonania co do istnienia jakiegokolwiek kary lub nagrody po śmierci człowieka. Warto w tym miejscu zaznaczyć, że żadna osoba nie stwierdziła, że nie trzeba starać się przed śmiercią o odpuśczenie grzechów.

Powyższe wyniki świadczą o bardzo silnej motywacji religijności wywodzącej się z refleksji nad śmiercią i pragnieniem szczęścia wiecznego. Stwierdza się, że nawet negujący istnienie piekła (5,30%) są skłonni odbyć spowiedź celem uzyskania rozgrzeszenia przed śmiercią.

W omawianych dwóch motywacjach: psycho-kosmologicznej i psycho-biologicznej oraz motywacji wiecznego zbawienia dominowało nastawienie na osiągnięcie korzyści: przy pierwszej - doczesnych, a przy drugiej - korzyści wiecznej. Trzecia motywacja pierwotna nastawiona jest na wewnętrzną przemianę moralną. Wiąże się ona ściśle z religią chrześcijańską, podczas gdy poprzednie mogą występować i w innych religiach.

Motywacja przemiany wewnętrznej zakłada nie tylko wiarę w Boga osobowego, ale i odpowiedź na Jego objawienie w Jezusie Chrystusie. To w Nim Bóg przekazuje swoją wolę i proponuje przyjęcie jej i zaakceptowanie w całym życiu człowieka⁴⁴. W tym ujęciu przyjmuje się Zbawiciela nie tyle wyłącznie na płaszczyźnie poznawczej, lecz bardziej prowadzącego do Ojca, wskazującego Miłość i dającego nowe życie duchowe⁴⁵.

Na podstawie wypowiedzi badanych osób można stwierdzić, że pewna ilość osób (precyzyjnie trudno to określić) reprezentuje ten typ motywacji. 26,54% respondentów stwierdza, że osobiste przemyślenia i przekonania stanowią podstawę ich wiary. Być może wśród tej populacji znajdują się osoby dążące do wewnętrznej przemiany i doskonałości.

⁴⁴ Por. tamże, s. 115.

⁴⁵ Por. Cz. Bartnik, *Chrystus - Syn Boga Żywego*, Lublin 2000, s. 322.

Motywacje religijności wtórne wiążą się z przynależnością jednostki do grup. Są to: motywacja kulturowo-spontaniczna (ludowa), socjo-kulturowa (narodowa) i socjo-religijna (eklezjalna).

Pierwsza z nich kształtowała się spontanicznie wśród ludzi, którzy przyswoili sobie światopogląd religijny i normy moralnych zachowań⁴⁶. Religia stała się wówczas jakby częścią kultury i obyczajów.

Taka motywacja nie może jednak inspirować religijności na terenie Rosji. W kraju tym bowiem od 1917 roku niemal całkowicie zniszczono religię stosując terror, czego dowodem było nie tylko burzenie lub zamykanie świątyń, ale nawet profanacja cmentarzy. Dopuszczono się tego m.in. w ławrze troicko-sergiejewskiej pod Moskwą. Świątokradczo sprofanowano tu groby, wyrzucając z nich szczątki około 50 mnichów. Podobnych profanacji dokonano w innych miejscach⁴⁷. Takie fakty nie mogły wpłynąć na powstawanie motywacji religijności kulturowo-spontanicznej. Warto zaznaczyć, że wśród respondentów ani jedna osoba nie stwierdziła, że tradycja sąsiedzka i środowiskowa mogła mieć wpływ na jej postawy religijne.

Trudno mówić o istnieniu w Rosji motywacji socjo-kulturowej katolicyzmu, którą określa się jako „narodową”. Taka motywacja może na tym terenie inspirować jedynie wyznawców Kościoła Prawosławnego.

Trzecia motywacja wtórna religijności w Pskowie, a może i w całej Rosji, ma przed sobą realną przyszłość. Już dziś wśród badanych katolików w Pskowie stwierdzamy (26,54%) jako motywujący czynnik religijności osobiste przekonania i przemyślenia, a 18,58% badanej populacji deklaruje, że uczęszczanie do kościoła, wpływ kazań i nauk kościelnych, wpływ księży, stanowi podstawę ich wiary. Badania socjologiczne potwierdzają znaczny wpływ duchowieństwa parafialnego (działalność pastoralna) na powstawanie tego typu motywacji. Motywacja ta jest zdolna nie tylko do podtrzymania praktyk religijnych mimo zachodzących zmian, ale i na pogłębienie świadomości przynależenia do Kościoła⁴⁸.

Motywacje religijności badanej populacji odbiegają od przyjętych standardów na Zachodzie. Niezależnie od tego ciągle najwyższy wskaźnik wykazują tu motywacje oparte na tradycji i wychowaniu w rodzinie - 30,08%. Drugą kategorię w tej materii stanowią osobiste przemyślenia i przekonania - 26,54%, dalej uczęszczanie do kościoła i wpływ duszpasterzy - 18,58% oraz przeżycia i doświadczenia życiowe - 14,16%.

Podsumowując rozdział poświęcony analizie komponentów światopoglądu religijnego parafian w Pskowie należy stwierdzić ogromne

⁴⁶ Por. Wł. Piwowarski, Religijność wiejska, dz. cyt. s. 116.

⁴⁷ Por. J.R. Nowak, Walka z Kościołem, dz. cyt. s. 14.

⁴⁸ Por. Wł. Piwowarski, Religijność wiejska, dz. cyt., s.120.

braki w wymiarze wiedzy religijnej. 77,86% badanych deklaruje się jako wierzący i głęboko wierzący, ale tylko 74,33% potrafi wymienić Osoby Trójcy Świętej. Natomiast 34,52% osób potrafiło wymienić z nazw poszczególne sakramenty święte, co przy okoliczności rozdania ankiet do wypełnienia w domu, świadczy nie tylko o bardzo niskiej wiedzy respondentów, ale i ich środowiska domowego.

III. Postawy moralności religijnej badanych osób

Moralność religijną uważa się za dziedzinę mało dostępną dla badań empirycznych⁴⁹, a zarazem uważa się ją za element konsekwencyjny wiary⁵⁰. W badaniach empirycznych nad parametrem moralności uwzględnia się dwa jej przejawy widoczne zewnętrznie, a zatem i dostępne dla badań socjologicznych, a mianowicie: opinie moralne i zachowania. Wśród tych ostatnich najbardziej widoczne są zachowania negatywne, które nagłaśniają media lub jest nimi wstrząśnięta opinia publiczna⁵¹.

Moralność religijna podlega jednakże procesom zachodzącym w świecie współczesnym. Są to dziś takie zjawiska jak sekularyzacja, pluralizm i subiektywizm. Sekularyzm polega na tym, że religia traci wpływ na płaszczyźnie instytucji i ludzkiej świadomości. Jest niejako emancypacją świata spod panowania religii. Pluralizm zaś polega na upowszechnianiu się wielu światopoglądów, a subiektywizm na indywidualnym wyborze zasad⁵². Socjologowie zastanawiają się nad pytaniem: czy sekularyzacja jest procesem ciągłym, liniowym i jednostronnym, prowadzącym do zaniku religii, czy też jest to proces cykliczny. W takim wypadku można by mówić o możliwym procesie odnowy wartości religijnych w powtarzających się procesach społecznych⁵³.

Powyższe problemy są charakterystyczne dla społeczeństwa Zachodu. W Rosji zaś można mówić o odradzaniu się religijności we wszystkich jej parametrach, łącznie z moralnością religijną.

W niniejszym rozdziale poddamy analizie najpierw przekonania moralne badanych katolików Pskowa, aby następnie zwrócić uwagę na elementy zachowań moralnych badanej populacji.

⁴⁹ Por. M. Ossowska, *Socjologia moralności, Zarys zagadnień*, Warszawa 1963, s. 104.

⁵⁰ Por. Wł. Piwowarski, *Religijność wiejka*, dz. cyt., s. 213.

⁵¹ Por. A. Stanowski, *Moralność jako wskaźnik religijności*, *Roczniki Filozoficzne* 14/ 1966, s. 2.

⁵² Por. J. Mariański, *Moralność w procesie przemian*, Warszawa 1990, s. 5n.

⁵³ Por. J. Mariański, *Młodzież pomiędzy tradycją i ponowoczesnością*, Lublin 1995, s. 12.

1. Przekonania moralne

Przed szczegółową analizą przekonań moralnych odnoszących się do konkretnych wskazań moralnych Kościoła, takich jak: przymioty małżeństwa katolickiego, katolickich zasad etyki seksualnej, stosunku do dni świętych, poszanowania własności itd., najpierw przeanalizujemy autodeklaracje respondentów, odnoszące się do uznawanej hierarchii obowiązków moralnych.

Tabela nr 5

Co Pana (i) zdaniem jest najważniejszym obowiązkiem katolika?

RODZAJ ODPOWIEDZI	kobiety		mężczyźni		ogółem	
	osób	%	osób	%	osób	%
Obowiązek religijny (np. kochać Boga)	40	50,00	6	18,18	46	40,70
Obowiązek konfesyjny (np. słuchać Kościoła)	9	11,25	1	3,03	10	8,84
Obowiązek rytualny (np. odmawiać pacierz)	16	20,00	2	6,06	18	15,92
Obowiązek moralno-ogólny (zachowywać przykazania)	32	40,00	12	36,36	44	38,94
Obowiązek moralno- indywidualny (nie zabijać)	11	13,75	1	3,03	12	10,61
Obowiązek moralno- społeczny (iść z pomocą)	8	10,00	0	0,0	8	7,08
nie umiem powiedzieć	7	8,75	7	21,21	14	12,38
brak odpowiedzi	1	1,25	4	12,12	5	4,42

Wł. Piwowarski przy analizie preferowanych modeli moralności religijnych wymienia cztery podstawowe typy katolików: religijno-konfesyjny; rytualny; moralistyczny i niezdecydowany. Wypowiedzi zilustrowane powyższą tabelą ukazały cztery takie typy postaw moralnych badanych katolików w Pskowie⁵⁴.

Typ *religijno-konfesyjny* zadeklarowało 49,54% badanych respondentów. W tym typie modelu moralności znajdują się katolicy, którzy akcentują główne obowiązki wobec Boga, układające się w relacji pionowej: człowiek – Bóg. Nie jest to typ jednolity, ponieważ jedni bardziej podkreślają głównie więź człowieka z Bogiem, a inni akcentują bardziej własny interes – zbawienie wieczne. W grupie tej mieszczą się katolicy, którzy podkreślają

⁵⁴ Por. Wł. Piwowarski, Religijność miejska w warunkach uprzemysłowienia, Studia Warmińskie X 1973, Olsztyn, s. 423.

więź człowieka z Kościołem (8,84%) i dlatego grupa ta została określona jako typ religijno-konfesyjny.

Drugi typ katolików – *rytualny* wśród badanej populacji w Pskowie to grupa stanowiąca 15,92%. Katolicy tej grupy uważają, że ich najważniejszym obowiązkiem są praktyki religijne. Należy stwierdzić, że ten typ nie jest zbyt szeroko reprezentowany w badanym środowisku. Warto zauważyć, że wśród rytualistów jest znacznie więcej kobiet niż mężczyzn. Proporcje są następujące: 20,00% do 6,06%.

Trzeci typ - *moralistyczny* charakteryzuje się położeniem głównego akcentu na obowiązki moralne. Ten typ reprezentuje 56,63% badanej populacji katolików w Pskowie. Główną grupę tego modelu reprezentują w badanym środowisku katolicy, którzy wyprowadzają swoje postawy z wiary, czyli akcentują zachowywanie przykazań (38,94%).

Wreszcie czwarty typ postaw religijno-moralnych reprezentują osoby *niezdecydowane*. Stanowią oni 12,38% badanych. Są to najprawdopodobniej katolicy, którzy dokonują pewnych przewartościowań moralnych.

Socjologia moralności stwierdza, że świadomość moralna, zarówno w wymiarach jednostkowych, jak i społecznych nie jest wielkością stałą⁵⁵. Tę zasadę można w sposób szczególny odnieść do dymensji moralności w takim społeczeństwie jak Rosja, gdzie fundamenty moralności chrześcijańskiej były burzone przez ponad 70 lat. W tej sytuacji należy przyjrzeć się przekonaniom katolików Pskowa dotyczącym podstawowych nauk moralnych Kościoła.

Podstawowym zagadnieniem moralnym w nauczaniu Kościoła jest rodzina. Współczesne nauczanie Jana Pawła II potwierdza ciągłość tradycji kościelnej o godności ojcostwa i macierzyństwa (FC 15), która opiera się na fundamencie nierozzerwalnego małżeństwa⁵⁶.

Przekonania moralne badanej populacji w odniesieniu do podstawowego przymiotu małżeństwa, jakim jest jego nierozzerwalność, wydają się być ważne również ze względu na warunki społeczno-polityczne Rosji, jaki i jej niedawną przeszłość.

Okazało się, że zaledwie 30,97% badanych opowiada się za nierozzerwalnością małżeństwa katolickiego. Taki odsetek świadczy o upowszechnieniu się obyczaju rozwodowego w Rosji, zwłaszcza że badana populacja w 77,86 % deklaruje się jako wierząca lub głęboko wierząca. W tym wypadku przekonania o nierozzerwalności związku małżeńskiego nie korespondują z przekonaniami religijnymi. Respondenci w ankietach pisali

⁵⁵ Por. J. Mariański, Wprowadzenie do socjologii moralności, Lublin 1989, s.53.

⁵⁶ Por. M. Szczęsny, Katolicka nauka społeczna, Suwałki 1999, s. 69 – 72. Por. Wł. Gasidło, Z zagadnień etyki małżeńskiej i rodzinnej, Kraków 1994, s. 87n.

m.in.: „zależy od zaistniałej sytuacji”, „zależy od wierności”, „zależy od pijaństwa lub zdrady” itd.

W ocenie pożycia seksualnego przed zawarciem małżeństwa badani respondenci wykazali również daleko posunięty liberalizm moralny. Za niedozwolone kontakty seksualne przedmałżeńskie uznaje 55,75 % badanych osób. Natomiast 20,35% uważa takie kontakty za dozwolone. Pozostały odsetek osób nie ma zdania w tej sprawie. Jeszcze wyższy wskaźnik liberalizmu moralnego wykazali respondenci w ocenie pożycia seksualnego osób, które zawarły ślub cywilny, ale jeszcze nie mają ślubu kościelnego. 25,66% badanej populacji uważa takie pożycie za dozwolone, 4,42% za obojętne, a 38,94% za niedozwolone, a co trzecia osoba nie ma zdania w tej sprawie.

Inaczej oceniają badani zdradę małżeńską. W danych demograficznych ustaliliśmy, że 52,21% badanej populacji stanowią osoby żyjące w małżeństwie. Natomiast zdradę małżeńską oceniło jako niedozwoloną 79,65%. Okazało się, że i osoby rozwiedzione i samotne nie akceptują zdrady małżeńskiej. Jedynie 4,42% badanej populacji oceniło zdradę małżeńską jako dozwoloną.

Stosowanie środków antykoncepcyjnych 44,90% ocenia jako dozwolone, 0,88% jako obojętne zaś 50,44% ankietowanych osób uznaje za niedozwolone. Brak odpowiedzi lub brak zdania w ocenie moralnej tego zagadnienia wyraziło 18,57%. Przerwanie ciąży jako dozwolone ocenia 15,04%, przy czym wśród nich 18,18% stanowią mężczyźni, a 13,75% kobiety. Zdecydowanie jako moralnie niedozwolone przerwianie ciąży ocenia 58,40% badanych.

W Rosji funkcjonują przepisy prawne dopuszczające przerwianie ciąży. Proceder ten ma swoją historię i jest dość często stosowany. W tym miejscu należy zaznaczyć, że nasze wskaźniki badań dotyczą niejako *elitarnej* grupy katolików Pskowa, tych, którzy mają poczucie więzi z Kościołem i identyfikują się z jego nauką. W samej zaś Rosji od 80% do 90% uważa, że aborcji można dokonywać w wyjątkowych sytuacjach, 33% tejże ludności uważa, że ciążę można przerywać zawsze, bez względu na jakiegokolwiek okoliczności, a 15% uważa, że aborcja powinna być zabroniona.

Do rewolucji aborcja w Rosji była zabroniona. W 1920 roku zniesiono zakaz przerywania ciąży. Władze sowieckie podjęły agitację na rzecz aborcji argumentując potrzebą „dobra matki i dziecka”. Natomiast w 1936 r. po okresie klęski głodu, centralne sowieckie władze partyjne oficjalnie zabroniły dokonywania aborcji, zachowując wyjątki wynikające ze wskazań medycznych. Po wojnie w 1946 r. te same władze przyznały pomoc kobietom brzemiennym, rodzinom wielodzietnym i samotnym matkom. Ustanowiono specjalne ordery państwowe wielodzietnym matkom – „Mać

Gieroinija” i „Macierinskaja sława”. Ponowna legalizacja aborcji w Rosji nastąpiła w dniu 23 listopada 1955 r.⁵⁷.

Liberalizacja prawa i propaganda proaborcyjna doprowadziły do brzemiennych w skutkach czynów i zmian w postawach moralnych. Badania prowadzone przez I. A. Justinową, opublikowane w rosyjskiej prasie – *Sowietskaja Rasija* – 5 września 2000 ujawniły, że 90% badanych socjologicznie kobiet w Rosji dokonało czynu przerwania ciąży. Inny zaś autor, A.P. Kustow, w biuletynie medycznym *Socjalna Szużba* 2 lutego 2000 roku pisał, że na 10 kobiet 7 dokonuje aborcji. Co dziesiąty taki czyn popełniany jest przez dziewczęta w wieku do lat 19. Wielu z nich, pisze autor, dokonało aborcji już w czternastym roku życia. Według Kustowa przeciętna rosyjska niewiasta dokonuje w swoim życiu ok. 8 sztucznych poronień.

Wśród respondentów Pskowa notuje się dość wysoki wskaźnik poszanowania własności społecznej i prywatnej. Jako moralnie niedozwolone 92,92% badanych oceniło zabranie własności prywatnej, a własności społecznej 90,27%. Jedna osoba uznała, że zabranie własności prywatnej jest dozwolone. Pozostałe osoby deklarują brak zdania lub uchylają się od odpowiedzi na to pytanie.

Badania przekonań moralnych wykazały zasadniczy brak ich zgodności z oficjalnym modelem moralnym Kościoła, jak również brak spójności przekonań moralnych z autodeklaracją w globalnym stosunku do wiary jako osób wierzących. Szczególnie niski jest wskaźnik akceptacji podstawowego przymiotu małżeństwa katolickiego, jakim jest jego nierozzerwalność. Rozwód i cudzołóstwo oraz antykoncepcję uważa się za największe zagrożenie współczesnej rodziny⁵⁸.

Na prezentowane opinie moralne mógł wpłynąć propagowany przez marksizm relatywizm etyczny. Już Engels głosił, że z przyjęciem przez Marksa dialektyki Hegla trzeba zarzucić wieczystość różnicy między dobrem a złem. Zwolennicy marksizmu głosili, że stosunki społeczne zmieniają nakazy moralne. Moralność jest tak samo stałą i zmienną jak narzędzia pracy. Ustawodawstwo zaś dotyczące małżeństwa, władarze bolszewiccy tak formułowali, aby zlikwidować zastane chrześcijańskie zasady⁵⁹.

⁵⁷ Wielka Encyklopedia Medyczna (Balszaja Medycynskaja Encyklopedia) Moskwa 1994, t. I, wyd. 3, s. 78 – 120.

⁵⁸ Por. W. Bołoz, Promocja osoby w rodzinie, Warszawa 1988, s. 99 – 106.

⁵⁹ Por. M. Szczęsny, Etyka społeczna w polskiej literaturze filozoficznej okresu międzywojennego, Elk 1998, s. 16 – 20.

2. Zachowania moralne

Po przeanalizowaniu przekonań moralnych badanego środowiska katolickiej parafii Trójcy Świętej w Pskowie przejdziemy obecnie do omówienia zachowań moralnych. Te zaś będziemy analizować na podstawie trzech dostępnych nam źródeł. Pierwszym źródłem będą dane uzyskane z Urzędu Miasta Pskowa, drugim własne obserwacje duszpasterskie, a trzecim autodeklaracje w trakcie badanych respondentów.

Okazało się, że Psków zajmuje w Rosji trzecie miejsce w rankingu wykrytych przestępstw związanych z narkotykami, w przeliczeniu na jednego mieszkańca. W roku 2000 skierowano o 30% więcej wniosków niż w roku 1999 do sądów za przestępstwa związane z obrotem narkotykami. Główne kanały przetrzutu narkotyków prowadzą do Pskowa z Moskwy i Sankt Petersburga. Ogółem w 2000 roku w Pskowie zdjęto z obrotu 8 453 kg środków narkotykowych i surowców roślinnych zawierających środki odurzające. W Urzędzie Spraw Wewnętrznych widnieje 320 osób biorących udział w obrocie narkotykami⁶⁰.

Poza zjawiskiem narkomanii w Pskowie istnieją i inne przestępstwa kryminalne. Dane mówią o zmniejszeniu się tych przestępstw w roku 2000 o 2,2% w stosunku do roku 1999. Niemniej jednak zarejestrowano w sumie 4359 ogólnych przestępstw. Wśród nich było: 926 zgwałceń, 56 rozbojów, 81 kradzieży samochodów i 192 grabieże mieszkań.

W Pskowie w roku 2000 zarejestrowano 30 osób zakażonych wirusem HIV, wśród których 70% stanowią niezamężne kobiety. 15 osób choruje na AIDS w samym Pskowie, a 38 w powiecie⁶¹.

Obserwacje poczynione podczas pobytu autora w mieście upoważniają go do wniosku o poważnym problemie alkoholizmu wśród mieszkańców Pskowa. Wydaje się, że główne zaopatrzenie w alkohol pochodzi z prywatnych bimbrowni.

Badani na pytanie: *Czy ktoś z Pana(i) bliższej lub dalszej rodziny często pije alkohol?* – odpowiedzieli „nie” w 65,48%, na „tak” odpowiedziało 22,12% badanych osób.

Wchodzenie w konflikty i nieporozumienia stwierdziło 58,40% badanych, a 20,35% osób zadeklarowało, że w żadne konflikty nie wchodzi. Najczęściej wymienianym środowiskiem konfliktów są rodziny i znajomi w pracy.

Przyjmuje się założenie, że negatywne przejawy moralności są łatwiejsze do zauważenia niż wskaźniki zachowań pozytywnych⁶².

⁶⁰ Dane z Urzędu Miasta Pskowa.

⁶¹ Dane jw.

⁶² Por. Wł. Piwowarski, *Religijność wiejska*, dz. cyt., s. 229.

Potwierdzeniem takich założeń są powyżej zacytowane dane o przestępstwach i przejawach patologii społecznej urzędowo zarejestrowane w Pskowie.

Trudno statystycznie ustalić pozytywne zachowania, których inspiracją jest chrześcijański model moralności. Wydaje się, że zachowania i postawy etyczne, które możemy ustalić na podstawie deklaracji badanych osób w Pskowie, oparte są w znacznej mierze na inspiracjach religijnych.

Badanym katolikom w Pskowie postawiono pytanie: *Czy zdarza się Panu(i) pomagać bezinteresownie komukolwiek?*

Znakomita większość badanych – 91,15% stwierdza swoje świadczenie bezinteresownej pomocy bliźnim. Te autodeklaracje w pełni nie odzwierciedlają postaw badanego zjawiska. Okazało się, że terminem „bliźni” badani respondenci w wielu wypadkach objęli swoich wnuków, rodzinę, sąsiadów i znajomych. W takich wypadkach trudno jest mówić o *bezinteresowności*.

Jednakże należy stwierdzić, że czyny chrześcijańskiego miłosierdzia niewątpliwie zdarzają się w badanym środowisku. Ankietowani wymieniali wśród obdarowywanych przez nich pomocą rodziny dotknięte tragedią okrętu w Kursku, osoby biedne i bezdomne, rodziny wielodzietne, chorych itd.

Takie czyny materialnej pomocy innym ludziom potwierdzają obserwacje duszpasterskie autora niniejszej pracy. Trzeba przy tej okazji podkreślić faktyczne ubóstwo badanej populacji, które nadaje odpowiednią rangę świadczonym czynom miłosierdzia.

Wł. Piwowarski na podstawie swoich badań nad wskaźnikami zachowań moralnych ustalił cztery grupy katolików, a mianowicie:

Katolicy aktywni, którzy nie tylko wypełniają swoje obowiązki religijno-moralne, ale i prowadzą działalność apostołską;

Katolicy spokojni, których charakteryzuje poprawność zewnętrzna, ale nie oddziałują aktywnie na swoje środowisko;

Katolicy połowiczni, którzy częściowo wypełniają obowiązki moralno-religijne, ale i częściowo je przekraczają i dlatego nie wpływają pozytywnie na środowisko, a wręcz odwrotnie;

Katolicy konfliktowi, którzy zasadniczo nie liczą się w swoim postępowaniu z obowiązującym modelem moralności katolickiej. Wskazuje to na ich nieuporządkowane życie indywidualne i społeczne⁶³.

Inny zaś socjolog polski, Janusz Mariański, na podstawie analizy dostępnych prac z Polski i Zachodu podał następujących osiem charakterystycznych dla socjologii typologii moralności: a. moralność tradycyjna – oparta na trwałości obyczaju; b. moralność celowościowa – utylitarna; c. moralność cnót – oparta na stałej doskonałości osobistej,

⁶³ Por. Wł. Piwowarski, *Religijność wiejska*, dz. cyt., s.249n.

zarówno w wymiarach indywidualnych, jak i zbiorowych; d. moralność zachęty lub kary; e. moralność imperatywna – oparta na przewadze przepisów i obowiązków; f. moralność symbolicznych wzorów idealnych – oparta na proponowanych ludziom przykładach i wzorcach osobowych; g. moralność aspiracji – oparta na przewadze tego, co jest bezpośrednio pożądane; h. moralność aktywna i twórcza – oparta na tworzeniu nowych treści i sytuacji dotychczas nie istniejących⁶⁴.

Badanych katolików w Pskowie trudno jest zakwalifikować do jakiegokolwiek typu wymienionego przez Wł. Piwowarskiego, chociaż typ katolików aktywnych należałoby przyjąć jako wzorzec pożądany. Biorąc pod uwagę socjologiczną typologię moralności J. Mariańskiego, wydaje się, że nie da się dokonać jakichkolwiek ustaleń w odniesieniu do badanej populacji. Można wprowadzić tu dziewiąty typ socjologicznej moralności, nazywając ją moralnością odbudowywaną.

Reasumując rozdział poświęcony postawom moralnym badanych katolików w Pskowie należy stwierdzić dość poważne rozchwianie w modelach moralności: oficjalnej, propagowanej i realizowanej w życiu przez katolików. Przykładem potwierdzającym taką tezę są wyniki badań nad przekonaniem co do nierozzerwalności związku małżeńskiego – naukę Kościoła podziela w tym względzie zaledwie 30,97% respondentów.

IV. Postawy wspólnotowo – religijne i więź z Kościołem

W niniejszym rozdziale potraktowano praktyki religijne jako element więzi z Kościołem, a nie jako oddzielny parametr badań nad religijnością. Uczyniono to z tego powodu, że podstawowe praktyki religijne, które określamy jako obowiązkowe: Msza św. niedzielna i Komunia św. wielkanocna, są dopiero jakby w trakcie „odbudowy”. Drugim powodem niewyodrębniania oddzielnego parametru praktyk religijnych jest fakt, że badani katolicy nie reprezentują całości katolickiej społeczności, albowiem na ok. 3000 katolików Pskowa niewiele ponad 200 osób ma kontakt z funkcjonującą parafią rzymskokatolicką w tym mieście. Toteż zdobyte materiały badawcze nie wystarczą do wyciągnięcia wniosków ogólnych w odniesieniu do praktyk religijnych. Te zaś potraktujemy jako punkt wyjścia dla zbadania więzi z Kościołem i z duchowieństwem.

W badanej społeczności katolików Pskowa publiczne i zbiorowo wypełniane praktyki religijne mogą posiadać inne znaczenie aniżeli element obyczajowy. Można powiedzieć, że praktyki religijne katolików w warunkach

⁶⁴ Por. J. Mariański, Wprowadzeni, dz. cyt., s. 220nn.

diaspory religijnej stanowią głębszy wyraz religijnego zaangażowania i więzi z Kościołem niż w warunkach katolicyzmu masowego, np. w Polsce.

Systematycznie uczęszcza na Mszę św. niedzielą 15,04% respondentów, 22,12% uczęszcza prawie w każdą niedzielę. Należy jednak przyjąć zastrzeżenie, że badania nie obejmują całości katolików Pskowa, których być może stan wynosi ok. 3 000 osób. Być może dla całości katolików w Pskowie stan *dominantes* byłby mniej korzystny.

Uzyskanych wskaźników badań nad poziomem *dominantes* Pskowa nie można porównać z innymi wynikami badań w Rosji, ponieważ takich jeszcze prawdopodobnie nie ma. Wynik może być zestawiony z danymi dotyczącymi uczestnictwa we Mszy św. niedzielnej katolików zachodniemieckich. Tam bowiem w roku 1995 stan *dominantes* wynosił 18,6% u katolików, a 5% u protestantów⁶⁵.

Wśród motywacji uczęszczania na Mszę św. niedzielą badana populacja wymieniła: – jako spełnianie nakazu sumienia – 29,20%, - jako przeżycie religijne – 18,58%. Natomiast wpływ czynników zewnętrznych, jak opinia środowiskowa wymieniło 9,73%, a wypełnienie obowiązku wobec Kościoła – 10,61%. Można więc mówić o procesie internalizowania postaw katolików w Pskowie. Tradycja bowiem i opinia publiczna nie stoją tam na straży zasad postępowania i uczestnictwa w praktykach religijnych⁶⁶. Społeczeństwo Pskowa przeżyło bowiem okres programowej ateizacji i stanowi świat zróżnicowanych postaw i wierzeń religijnych. Katolicy w takiej sytuacji muszą dokonywać osobistych wyborów.

Gdy chodzi o przystępowanie do Komunii wielkanocnej (*paschantes*), to ponad połowa badanych potwierdza spełnianie obowiązku uczestnictwa w tej praktyce religijnej. Fakt ten w badanym środowisku najczęściej łączy się z odbywaniem spowiedzi. Na podstawie poczynionych obserwacji duszpasterskich można stwierdzić powolny wzrost ilościowy katolików *paschantes* w Pskowie.

Wskaźniki praktyk religijnych katolików w Pskowie są ciągle jeszcze dalekie od modelu pożądanego przez Kościół. Można jednak mówić o ich odradzaniu się, a zwłaszcza w wymiarach motywacyjnych. Zapewne czynnikiem intensyfikującym praktyki religijne będzie nowa świątynia parafialna, której budowę rozpoczęto w roku 2001.

⁶⁵ Por. J. Mariański, Praktyki religijne w badaniach socjologicznych, w: Kościół i religijność Polaków, dz. cyt., s. 472.

⁶⁶ Por. Wł. Piwowarski, Religijność wiejska, dz. cyt. Autor pisząc o religijności Polaków w rejonie Puław poddał głębokiej socjologicznej analizie problematykę wyborów wartości religijno-moralnych i ich motywacji. Badane środowisko Pskowa nie daje się wpisać w panoramę analiz i opisów tego socjologa.

1. Więź z parafią i Kościołem

Na podstawie badań socjologicznych nad parafią powstała na Zachodzie bogata literatura. W Polsce problematykę tę poddał dokładnej analizie znany socjolog ks. Władysław Piwowarski. Wskazał on, że socjologowie swoje zainteresowania koncentrują na parafii jako na grupie społecznej. Na szczególną uwagę zasługują tu J. H. Fichter i E. Pin⁶⁷. Zainteresowania socjologów dotyczą aspektu empirycznego, a to oznacza, że „nie interesuje ich problem, czy parafia powinna być wspólnotą, lecz czy taką jest faktycznie”⁶⁸.

Można przyjąć za ks. J. Mariańskim tezę, że przynależność do parafii jest środkiem kształtowania się postaw przynależności do Kościoła, bo Kościół jest realizowany przede wszystkim w społecznościach parafialnych. Żywotność więzi parafialnej może być uznawana za przejaw i wskaźnik instytucjonalnych powiązań z religią⁶⁹. W badaniach nad wspólnotowym aspektem religijności katolików w Pskowie poddano analizie ich przekonania dotyczące samego Kościoła katolickiego na podstawie udzielonych odpowiedzi na pytanie: *Czym przede wszystkim jest dla Pana (i) Kościół katolicki?*

Najwyższy odsetek respondentów – 38,05% postrzega Kościół katolicki jako wspólnotę wiernych. Na drugim miejscu są ci, którzy uważają Kościół za instytucję strzegącą wiary i obyczajów – 30,08%. 12,38% uznają Kościół za zwykłą międzynarodową organizację posiadającą również zamierzenia świeckie. Jest to wynik dość wysoki. Można to uznać za relikty oficjalnej propagandy minionego okresu oraz brak rozwiniętego czytelnictwa lektury religijnej, co potwierdziły analizowane badania ankietowe.

Po dokonaniu analizy oceny Kościoła katolickiego wśród badanych katolików Pskowa poddano analizie intencjonalny aspekt przynależności i identyfikacji parafian w Pskowie z konkretną grupą religijną. W tym celu respondentom zadano następujące pytanie: *Czy czuje się Pan (i) członkiem przede wszystkim?* Pytanie miało charakter zamknięty do kategoryzowanych odpowiedzi, które ilustruje tabela nr 6.

⁶⁷ Por. Wł. Piwowarski, *Socjologia religii*, Lublin 1996, s. 111.

⁶⁸ Tamże, s. 112.

⁶⁹ Por. J. Mariański, *Życie parafii*, Wrocław 1984, s. 25.

Tabela nr 6

RODZAJ ODPOWIEDZI	kobiety		mężczyźni		ogółem	
	osób	%	osób	%	osób	%
swojej parafii	31	38,75	9	27,27	40	35,39
swojej diecezji	0	0,0	0	0,0	0	0,0
Kościola w Rosji	1	1,25	2	6,06	3	2,65
Kościola Powszechnego	12	15,00	2	6,06	14	12,38
w ogóle nie czuję się członkiem Kościoła	5	6,25	7	21,21	12	10,61
nie umiem powiedzieć	21	26,25	10	30,30	31	27,43
brak odpowiedzi	10	12,50	3	9,09	13	11,50

W tabeli zastanawiający jest brak identyfikacji wiernych ze swoją diecezją, co nie wymaga specjalnych analiz. 35,39 katolików identyfikuje się ze swoją parafią i 27,43% nie ma jeszcze wyrobionego zdania.

W badanym środowisku szczególnie ważnym elementem budowania poczucia jedności ze wspólnotą parafialną jest uczestnictwo w akcjach wspólnoto-grupowych. Parafianie mogą ciągle utożsamiać się z tą wspólnotą przy budowaniu świątyni i innych pracach nad tworzeniem struktur parafialnych. Takie formy aktywności ilustruje poniższa tabela:

Tabela nr 7

W jaki sposób objawia Pan (i) swój związek z parafią?

RODZAJ ODPOWIEDZI	kobiety		mężczyźni		ogółem	
	osób	%	osób	%	osób	%
ofiara na tacę podczas Mszy świętej	38	47,50	10	30,30	48	42,47
ofiara na remonty, budowy, zakupy różnych rzeczy dla kościoła	6	7,50	3	9,09	9	7,96
osobista pomoc przy kościele	16	20,00	4	12,12	20	17,69
udział w akcjach miłosierdzia	2	2,50	1	3,03	3	2,65
inne, uczestnictwo w dyżurach	1	1,25	0	0,0	1	0,88
nie czuję związku z parafią, a więc nie objawiam żadnej aktywności	6	7,50	3	9,09	9	7,96
nie umiem powiedzieć	20	25,00	6	18,18	26	23,00
brak odpowiedzi	6	7,50	7	21,21	13	11,50

Badani parafianie Pskowa okazują swój czynny związek z parafią poprzez ofiarę na tacę 42,47%. 17,69% świadczy osobistą pomoc przy kościele. Natomiast 7,96 % składa ofiary pieniężne na remonty i czyni zakupy potrzebnych rzeczy do kościoła.

Przyjęte przez socjologów kryteria przynależności do parafii są następujące.

Zewnętrzne warunki przynależności do grupy społecznej. W Kościele katolickim takimi zewnętrznymi warunkami przynależności do parafii jest przyjęcie chrztu i zamieszkanie na terytorium parafii. Te warunki spełniają badani katolicy Pskowa. Jeżeli katolicy spełniają wyłącznie tylko ten warunek, to nazywa się ich katolikami nominalnymi.

Drugim kryterium przynależności katolików do parafii jest przyjęcie wartości grupy społecznej. Parafia jako grupa Kościoła nie ma odmiennych, swoich własnych, wartości religijnych, lecz akceptuje prawdy wiary zawarte w Credo i podawane przez oficjalną naukę Kościoła. Zdarza się jednak, że niektórzy parafianie przyjmują wiarę w Boga, choć nie uznają *implicite* lub *explicite* pewnych wartości głoszonych przez Kościół. Potwierdzeniem tego zjawiska w Pskowie jest fakt zadeklarowania się 92,03% uznających istnienie Boga i 75,22% akceptujących dogmat Trójcy Świętej. Takich parafian J.H. Fichter nazywa „parafianami marginalnymi”.

Przyjęcie określonych wzorów zachowania się w grupie społecznej. Parafia przyjmuje z Kościoła Powszechnego takie wzory, które opierają się na Dekalogu, na przykazaniach kościelnych i innych przepisach kościelnych. Wśród badanych katolików Pskowa spotyka się rzadko praktykujących – 25,66% i nie praktykujących wcale - 12,38%. Takich parafian socjolog Le Bras nazywa „konformistami sezonowymi”.

Uczestnictwo we wspólnych czynnościach parafialnych. Socjologowie zwracają uwagę na dwa typy takich działań: uczestnictwo we Mszy św. niedzielnej i w stowarzyszeniach. We Mszy św. niedzielnej uczestniczy systematycznie 15,04% badanej populacji Pskowa i 33,62% niesystematycznie. Parafianie Pskowa uczestniczą w grupach modlitewnych Żywego Różańca. Są trzy grupy dorosłych i dwie dzieci i młodzieży. Oprócz tego powstała Grupa Miłosierdzia Bożego – 12 osób. Od 1999 roku funkcjonuje *Caritas* gromadząca 5 osób zaangażowanych w działalność charytatywną. Przy parafii są prowadzone katechezy dla dorosłych. Obejmują one 80 osób oraz dzieci i młodzież – 30 osób. Koło ministrantów liczy 10 osób.

Stosunki społeczne pomiędzy członkami grupy. Chodzi tutaj o takie stosunki interpersonalne pomiędzy parafianami, aby oni mogli sami o sobie mówić w ramach grupy parafialnej – „my”. Wówczas o takich parafianach można mówić, że tworzą grupę społeczną. Pod tym względem parafianie

w Pskowie nie są jeszcze zintegrowani. Elementem scalającym może okazać się budowa kościoła parafialnego.

Intencja uczestnictwa członków w grupie społecznej⁷⁰. Istotną sprawą jest tu identyfikacja z daną grupą parafialną. W wypadku jedynej na terenie miasta Psków parafii rzymskokatolickiej pod wezwaniem Trójcy Świętej są trudności w budowaniu tej identyfikacji. Umotywowane to jest strachem, jaki towarzyszył nieustannie mieszkańcom Rosji i brakiem poczucia bezpieczeństwa na przyszłość oraz często powtarzaną obawą, czy przeszłość nie wróci.

Reasumując stwierdzić należy, że nie da się przenieść z Zachodu do Rosji określeń stosowanych wobec tamtejszych katolików. Parafianie Pskowa są kategorią „katolików wystraszonych”. Wydaje się, że czas będzie działał na ich korzyść. Są jednak socjologiczne przesłanki, że parafia Trójcy Świętej w Pskowie jest wspólnotą, aczkolwiek *in statu nascendi*.

3. Stosunek do duchowieństwa

W ujęciu teologii katolickiej kapłan jest człowiekiem wezwanym przez Kościół dla pośredniczenia pomiędzy Bogiem a ludźmi przez ofiarę Mszy św. i przez związek z Chrystusem jedynym Pośrednikiem żyjącym w Kościele⁷¹. Jan Paweł II w liście do wszystkich kapłanów na Wielki Czwartek 1979 roku pisał: „kapłan jest darem dla wspólnoty, który pochodzi od samego Chrystusa, z pełni Jego własnego kapłaństwa”.

Socjologię religii jako naukę empiryczną interesuje kapłaństwo przede wszystkim jako instytucja społeczna, mniej zaś jej aspekt teologiczny. W badanym środowisku Pskowa znakomita większość badanej populacji uważa, że księża są społecznie potrzebni. Tylko jedna osoba na 113 badanych stwierdziła, że księża są niepotrzebni. Przy takim poparciu dla funkcjonowania księży należy przyjrzeć się rodzajom spraw, wśród których widzą parafianie w Pskowie księży. A zatem czy katolicy tego środowiska chcą widzieć kapłanów tylko w obszarach spraw religijnych, czy też i w innych.

Badana populacja uznaje w 55,75%, że działalność duchowieństwa powinna dotyczyć zarówno spraw religijnych jak i świeckich. 26,54% uważa, że domeną działalności księży winny być tylko sprawy religijne. Pozostali nie mają wyrobionej w tej kwestii opinii. Można zatem stwierdzić, że antyklerykalna kampania z okresu komunizmu nie zniszczyła przekonania w opiniach katolików Pskowa o ważnej roli społecznej kapłana. Nienawiść do księży była programem wojującego ateizmu, a oskarżanie ich o szpiegostwo

⁷⁰ Por. Wł. Piwowarski, *Socjologia religii*, Lublin 1996, s. 113 – 117.

⁷¹ Por. W. Granat, *Sakramenty święte*, cz. I, Lublin 1961, s. 343.

na rzecz Polski w okresie międzywojennym było metodą wypychania duchowieństwa poza tory społecznego oddziaływania⁷².

W badanym środowisku ważne są oczekiwania społeczne wiernych w stosunku do duchowieństwa. Celem zbadania tego problemu postawiono badanym respondentom następujące pytanie: *Jak Pan (i) sądzi, co ludzie obecnie najbardziej w księdzu cenią?* Pytanie dotyczyło nie tylko opinii respondenta, ale i opinii środowiskowych.

Okazało się, że w badanym środowisku najbardziej cenioną cechą kapłana jest jego człowieczeństwo i dobry stosunek do wszystkich ludzi – 53,09%, a na drugim miejscu respondenci postawili tolerancję i wyrozumiałość – 39,82%. Najmniej cenionym przymiotem księdza w opinii ankietowanych jest jego dostosowanie do współczesności – 5,30%. Wyższy wskaźnik uzyskało wykształcenie – 11,50%, gorliwość w pełnieniu służby Bożej – 19,46%.

Taka lista cech pozytywnych, jakie katolicy świeccy chcieliby widzieć u księży, świadczy o zapotrzebowaniu społecznym na księży humanistów. Wyniki takich preferencji dla pożądaných cech kapłana są wynikiem z doznanej wcześniej sytuacji. Jednostka, osoba ludzka, bowiem w ustroju kolektywistycznym jest niczym, nie znaczącym przedmiotem. Państwo zaś w takim ustroju jest swoistą *opatrznością*, która przyjmując ludzi pod swoją opiekę, żąda bezwzględnego posłuszeństwa i nieartykułowania odmiennych poglądów niż te oficjalne⁷³. Te preferencje świadczą jednocześnie o zapotrzebowaniu na autentyczną duchową kulturę chrześcijańską, która stawia na piedestale godność osoby ludzkiej⁷⁴.

Badani katolicy w Pskowie dostrzegli również u kapłanów i wady. Niewątpliwie ludzie między sobą rozmawiają na temat osób duchownych i wyrażają wówczas swoje opinie nie zawsze korzystne dla tej grupy społecznej. Nas interesują w tym miejscu zarzuty stawiane przy tych rozmowach księżom katolickim. W tym celu zadano respondentom następujące pytanie: *A co z kolei księżom najczęściej się zarzuca?*

Najwyższy stopień dezaprobaty jako wada księży uzyskało nieposzanowanie ludzi – 38,05%, następnie brak tolerancji – 27,43%, a na trzecim miejscu postawiono zarzut materializmu – 18,58%. Nieposzanowanie zaś własnej godności kapłańskiej poprzez pijaństwo uzyskało 17,69%, a poprzez rozpustę – 13,37%. 15% badanych nie aprobuje podtrzymywania różnic pomiędzy bogatymi i biednymi w parafii oraz zacofania i ciasnych poglądów.

⁷² Por. J. R. Nowak, *Walka z Kościołem*, dz. cyt., s. 34n.

⁷³ Por. C. Valverde, *Antropologia filozoficzna*, orzekł. G. Ostrowski, Poznań 1998, s. 341.

⁷⁴ Por. Cz. Bartnik, *Teologia kultury*, Lublin 1999, s. 27 – 31.

Można zatem stwierdzić, że większa jest dezaprobata wobec tych kapłanów, którzy nie szanują godności bliźnich, niż wobec tych, którzy nie szanują swojej godności osobistej, oddając się pijaństwu lub prowadząc rozpustne życie.

Można stwierdzić, że badani respondenci nie posiadają jeszcze w pełni wykształconej teologicznej koncepcji Kościoła. Bowiernie w opiniach 12,38% – jest to ogólnościowa organizacja, posiadająca również zamierzenia świeckie, a 11,50% badanej populacji redukuje Kościół do papieża i duchowieństwa. Przy tych wskaźnikach należy zauważyć 35,39% badanych osób identyfikujących się z Kościołem poprzez pryzmat własnej parafii. Większość badanych uczestniczy w parafialnych czynnościach wspólnotowo-grupowych. Są to jednak jeszcze katolicy, na których ciąży umotywowany przeszłością lęk. Należy spodziewać się, że to zjawisko będzie ustępować.

W elementach wspólnotowo-religijnych najważniejszym czynnikiem jest zaufanie do księży katolickich. Znakomita większość badanych osób widzi potrzebę kapłana nie tylko w sprawach religijnych, ale i w świeckich. Na podstawie badań nie można stwierdzić, że wśród ankietowanych osób istnieje zjawisko antyklerykalizmu. Badani wiedzą o rozsiewanych plotkach pod adresem księży, jednak sami nie potrafią wskazać konkretnych osób duchownych, których by można tymi zarzutami obciążyć.

Generalnie można stwierdzić, że badane osoby deklarują zaufanie do księży katolickich i pragną z nimi kontaktów nawet pozaurzędowych, ponieważ są oni postrzegani jako osoby społecznie potrzebne.

Zakończenie

Celem niniejszego studium była analiza socjologiczna postaw religijnych katolików miasta Psków położonego 280 km od Sankt Petersburga w kierunku na południowy zachód. Katolicy w tym mieście żyją w warunkach diaspory religijnej, bowiem w mieście mającym ponad 200 000 mieszkańców istnieje jedna parafia rzymsko-katolicka, do której zgłosiło się zaledwie ok. 200 osób. W trakcie badań przeankietowano 113 osób, głównie spośród katolików zgłoszonych w Urzędzie Parafialnym.

W ogólnej charakterystyce zwrócono uwagę na rys historyczny tamtejszego katolicyzmu oraz na elementy kulturalno-demograficzne badanej populacji. Interesujące są deklaracje badanych osób dotyczące oceny swojego poziomu życia materialnego. Z jednej strony widoczne są w Pskowie obszary ubóstwa, a z drugiej zaś ok. 80% badanych określa swój status życiowy jako dobry lub bardzo dobry. Taki wynik można przypisać nie rozbudzonemu

potrzebom materialnym znanym w społeczeństwach konsumpcyjnego Zachodu. L. Mumford, jeden z socjologów Zachodu, w swojej pracy: *Technika a cywilizacja*, stwierdził, że już w XIX wieku w większości przedsiębiorstw zasadniczym problemem było nie tyle zaspakajanie potrzeb, co stwarzanie zapotrzebowania⁷⁵. Takie zjawisko na badanym terenie jest jeszcze co najwyżej kwestią przyszłości.

Analizując komponenty światopoglądu religijnego badanych katolików w Pskowie stwierdziliśmy, że znakomita większość określiła siebie jako osoby wierzące – 61,94% i jako głęboko wierzące – 15,92%. Na tym tle rozpatrywano ich religijną wiedzę i przekonania.

Stwierdzono istotne braki w wiedzy religijnej. Dotyczą one podstawowych dogmatów katolickich. Okazało się, że nawet ¾ badanych respondentów nie potrafi wymienić poszczególnych Osób Trójcy Świętej. Gorzej jest jeśli chodzi o znajomość sakramentów i ich znaczenia. Nie są znane zagadnienia dogmatyczne z zakresu mariologii. Przyczyny takiego stanu tkwią niewątpliwie w historii.

Wiedza religijna nie przekłada się na religijne przekonania. Badane osoby w wymiarze przekonań religijnych okazały wyższe wskaźniki niż w dymensji wiedzy. Swoją wiarę w Boga zadeklarowało 92,03% badanej populacji. Wyższy odsetek osób deklaruje wiarę w Boga Trójjedynego, niż potrafi wymienić poszczególne Osoby Boskie.

Komponentem światopoglądu religijnego jest również motywacja religijności. Dzięki analizie materiału ankietowego można było dojść do wniosku, że wypracowane przez socjologów Zachodu modele motywacji religijności niezupełnie znajdują pokrycie wśród ludności terenu Rosji. Religijności tego kraju, zwłaszcza w odniesieniu do Kościoła katolickiego, nie można odnieść do tradycji i elementu związanego z obyczajowością kultury. Wydaje się, że szansą Kościoła w Rosji na ruinach komunizmu jest budowanie światopoglądu religijnego opartego na zasadach zinternalizowanej wiary.

Rozdział trzeci został poświęcony analizie postaw religijno-moralnych badanych parafian w Pskowie. Badania przekonań religijnych wykazały brak ich zgodności z oficjalnym modelem Kościoła.

Moralność religijna katolików Pskowa stoi przed trudnym procesem jej odbudowywania. Poprzez prawo państwowe zostały upowszechnione obyczaje moralne sprzeczne z modelem moralności katolickiej. Problemy etyczne Rosji powiększają się poprzez liberalizm obyczajowy płynący z Zachodu.

⁷⁵ Por. Cz. Sikorski, *Zachowania ludzi w organizacji*, Warszawa 1999, s. 23.

W trakcie analiz w niniejszym studium stwierdzono wśród katolików Pskowa intencjonalną przynależność do parafii, uczestnictwo w czynnościach wspólnoto-grupowych i zaufanie do swoich przywódców duchowych, którymi są księża.

Katolicy parafii Trójcy Świętej w Pskowie funkcjonują w warunkach diaspory, jako wspólnota religijna. Są zdecydowaną mniejszością religijną. Poszczególne rozdziały niniejszej pracy analizowały postawy religijne katolików na podstawie przyjętych parametrów socjologicznych badań religijności.

Nasze studium nie było w stanie zweryfikować jakiegokolwiek socjologicznej hipotezy roboczej religijności. Można zaryzykować twierdzenie, że wiara na terenie Rosji zaledwie wyszła z katakumb. Nie jest w tej chwili możliwe wyrokowanie przyszłości katolicyzmu na tym terenie. Dziś natomiast, na podstawie przeprowadzonych badań, można stwierdzić, że postawy religijne katolików w Pskowie są w trakcie odbudowy we wszystkich ich parametrach. Dalsze wnioski należą do pastoralistów.

RIASSUNTO

Nell'articolo l'autore analizza sott'aspetto sociologico l'atteggiamento religioso dei cattolici di Pskow (in Russia). In una caratteristica generale è stato sottolineato la storia del catolicesimo in quella regione ed anche alcuni elementi della vita culturale e della struttura demografica della popolazione che è stata dall'autore intervistata. I cattolici della parrocchia della Santa Trinità in Pskow vivono nelle condizioni della diaspora perché in tutta la città sono una minoranza religiosa. Secondo i parametri sociologici l'autore nel articolo presentato analizzava l'atteggiamento dei cattolici sott'aspetto della loro religiosità. In conclusione ha affermato che quest'atteggiamento è in stato della profonda ricostruzione.

Bibliografia

LITERATURA ŹRÓDŁOWA

Ankiety 113 sztuk.

Dane z Urzędu Miasta Pskowa.

Historia Kościoła Rzymskokatolickiego w Rosji i Polsce w dokumentach archiwów, bibliotek i muzeów Sankt Petersburga, praca pod red. K. Poizarskiego, Sankt Petersburg 2000.

RGIA (Ruskoj Gosudarstwiennyj Instytut Archiwalnyj) w Petersburgu.

Wywiad autora pracy z arcybiskupem T. Kondrusiewiczem z dnia 8 I 2001 r.

LITERATURA PRZEDMIOTU

- Andrejew A.R., Istorija Ordena Jezoitow, Moskwa 1998.
- Gumilow L. N., Drewnjaja Ruś i wielikaja stiep, Moskwa 1993.
- Januszek H. i Sikora J., Podstawy socjologii, Poznań 2000.
- Karamzin W.D., Predanija wiekow, Moskwa 1988.
- Kofman J., Roszkowski W., Transformacja i postkomunizm, Warszawa 1999.
- Mariański J., Młodzież pomiędzy tradycją i ponowoczesnością, Lublin 1995.
- Mariański J., Moralność w procesie przemian, Warszawa 1990.
- Mariański J., Obowiązkowe praktyki religijne, w: Religijność Polaków 1991, praca zbiorowa pod red. L. Adamczuka i ks. Witolda Zdaniewicza, Warszawa 1993.
- Mariański J., Praktyki religijne w badaniach socjologicznych, w: Kościół i religijność Polaków 1945- 1999 praca zbiorowa pod red. W. Zdaniewicza i T. Zembrzuskiego, Warszawa 2000.
- Mariański J., Wprowadzenie do socjologii moralności, Lublin 1989.
- Mariański J., Życie parafii, Wrocław 1984.
- Marody M., Sens teoretyczny a sens empiryczny pojęcia postawy, Warszawa 1976.
- Nowak J. R., Walka z Kościołem wczoraj i dziś, Szczecinek 1999.
- Ossowska M., Socjologia moralności, Zarys zagadnień, Warszawa 1963.
- Piowarski Wł., Religijność miejska w rejonie uprzemysłowionym, Kraków 1976.
- Piowarski Wł., Religijność miejska w warunkach uprzemysłowienia, Studia Warmińskie X 1973, Olsztyn.
- Piowarski Wł., Religijność wiejska w warunkach urbanizacji, Warszawa 1971.
- Piowarski Wł., Socjologia religii, Lublin 1996.
- Piowarski Wł., Z badań nad percepcją ideologii religijnej, Studia Warmińskie II 1965, Olsztyn.
- Roszek G., Innokentij IV i ugroza mongolskiego naszestwija, Simoł nr 20, 1998.
- Sroczyńska M., Fenomen religijności ludowej w Polsce - ciągłość i przeobrażenia, w: Kościół i religijność Polaków 1945 - 1999, praca zb. pod red. Witolda Zdaniewicza i Tadeusza Zembrzuskiego, Warszawa 2000.
- Stanowski A., Moralność jako wskaźnik religijności, Roczniki Filozoficzne 14/1966.
- Stark R., Glock Ch. Y., Wymiary zaangażowania religijnego, w: Socjologia religii. Antologia tekstów, Warszawa 1998.
- Wielka Encyklopedia Medyczna, Moskwa 1994 r., t. I.

LITERATURA POMOCNICZA

- Bartnik Cz., Chrystus - Syn Boga Żywego, Lublin 2000.
Bartnik Cz., Teologia kultury, Lublin 1999.
Bołoz W., Promocja osoby w rodzinie, Warszawa 1988.
Domagalski K., Pionierzy katolickiej nauki społecznej, Ząbki 2000.
Gasidło Wł., Z zagadnień etyki małżeńskiej i rodzinnej, Kraków 1994.
Granat W., Sakramenty święte, cz. I, Lublin 1961.
Kubaj M., Strategie i programy przeciwdziałania bezrobociu, Warszawa 1998.
Łunczarski W., Christianstwo i komunizm, Leningrad 1926.
Makaryj, Istorija Russkoj Cerkwii, Moskwa 1995.
Nowak Wł., Sekty w Polsce, Olsztyn 1995.
Sikorski Cz., Zachowania ludzi w organizacji, Warszawa 1999.
Strzeszewski Cz., Katolicka nauka społeczna, Lublin 1994.
Szczepański J., Elementarne pojęcia socjologii, Warszawa 1972.
Szczęsny M., Etyka społeczna w polskiej literaturze filozoficznej okresu międzywojennego, Elk 1998.
Szczęsny M., Katolicka nauka społeczna, Suwałki 1999.
Valverde, Antropologia filozoficzna, przekł. G. Ostrowski, Poznań 1998.